

ROKAI MELINA – ROKAY PÉTER

A „heretici comburantur”-tól a „cuius regio eius religio”-ig (három évtized Magyarország vallás- és egyháztörténetében: 1525–1556)

Luther Márton reformja Magyarországon a mohácsi csata, 1526 előtt csupán csíráiban jelentkezett, habár szemmel láthatóan növekedő csírákban. Nagyon elegyedve más, nem tisztán lutheri gondolatokkal (mint például Rotterdami Erasmus eszméivel).¹ Ezek majdnem kizárólag a németek (szászok) által lakott bánya-régiókban, a Felvidéken és Erdély szászok lakta területén, az osztrák határ mentén Észak-Dunántúlon, valamint az urbanizáltabb városokban, elsősorban Budán jelentkeztek.²

Ezek a tényezők ugyan jelentős szerepet játszottak az ország gazdasági és kulturális életében, de a politikai vezetésre nem voltak hatással. Ezért első pillantásra érthetetlen az a fanatikus hév, amellyel a Werbőczy István által reprezentált alsóbb nemesség és az oligarchia egy része (főleg az egyházi), amely hozzá csatlakozott, és az új mozgalom elleni harcba lépett, halált és máglyát követelt annak hordozói számára. E csoport, valamint a magyar társadalom egésze számára kétségtelenül zavaró volt, hogy a reformmozgalom a török elleni harcot, amely Magyarország lakossága számára életfontosságú volt, haszontalannak, sőt mi több, Isten parancsaival ellenkezőnek, azaz bűnösnek nyilvánította.³

A magyar nemesség állásfoglalására mindenképp kihatással volt Luther Márton negatív álláspontja, aki úgy vélte, hogy az egyházi reform sürgősebb a közeledő török veszéllyél.⁴ Luther csak akkor változtatta meg alapjában a „török veszéllyel” kapcsolatos álláspontját, mikor Szulejmán szultán 1529-ben ostrom alá vette Bécset.⁵ A reformáció elleni küzdelem

¹ Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Bp., 1923. 1.; Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bp., 1902. I. 76–77., 232., 233., 240.

² Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. I. 229–224., 241.

³ Csohány János: A reformáció korának egyháztörténelme. Debrecen, 1983.

⁴ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. I. 221.

⁵ Abrudbányai Sándor: Mária, II. Lajos magyar király özvegye Németalföldön. Értekezések a Kolozvári magyar királyi Ferencz József Tudományegyetem közép- és újkori történelmi szemináriumából. 8. szám, 1913. 6–7.; Ortvy Tivadar: Mária, II. Lajos magyar király neje (1505–1558). Magyar történelmi életrajzok. Bp., 1914. 158.; Lamparter, Helmut: Luthers Stellung zum Türkenkrieg. München, 1940. 19.; Luther, Martin: Vier tröstliche Psalmen. Uő.: Vom Krieg wieder die Türken, 1526.;

azonban mégis marginális jelentőségű maradt mindaddig, míg a hitújítást csak periférikus csoportok tették magukévá az országban.⁶

Luther Márton reformeszméi azonban közvetlenül a Magyarország elleni sorsdöntő török támadás előtt a királyi udvarra is áterjedtek. Itt Luther tanainak első hirdetője Hohenzollern György brandenburgi örgróf volt, aki II. Lajos magyar király udvarába jött. Elvette Frangepán Beatrixot, Korvin János özvegyét, örökölve felesége halála után az óriási Hunyadi-vagyont, és mérhetetlenül meggazdagodott. Az örgróf Luther barátja volt, akivel személyes kapcsolatokat ápolt. Ő a reformáció eszméi elfogadása irányában hatott a királynéra. Habsburg Mária királyné is kezdetben rokonszenvezett a reformációval.

Mária királyné 1521-től udvari káplánjaiul Luther híveit, Johann Kreslinget, Johann Henckelt és Konrad Cordatust alkalmazta.⁷ Cordatust a királyné szilárdan védte a pápai nuncius vádjai ellen. Fivérének, V. Károly császárnak pedig, aki figyelmeztette, hogy ne tartsa magánál Luther iratait, azt válaszolta, hogy nem ő kérte azokat, hanem a reformátor (ti. Luther) maga küldte.⁸ A királyné körül csoportosultak azok a főurak, akik rokonszenveztek az új tanokkal.⁹ Végül az egyházi reformmal rokonszenvezett a római katolikus vallásra kikeresztelkedett spanyol zsidó, Szerencsés (Fortunátus) Imre, Mária királyné udvari pénzügyi szakembere és bankára, akinek keresztapja maga a nádor, Perényi Imre volt, akitől keresztnevét nyerte. Szerencsés Imre az uralkodópár tudtával gyengébb minőségű pénzt veretett. A nádor fia, Perényi Péter lesz az egyike a reformáció fő előmozdítójának.¹⁰ A reformáció két legexponáltabb híve Magyarországon a német Brandenburgi György és a zsidó Fortunátus Imre voltak. Ők voltak a „hazafias” csoport gyűlöletének céltáblái.¹¹

A Werbőczy István által vezetett „hazafias” csoport „idegenellenes” harcának, amelynek elsősorban gazdasági oka volt, vallási-ideológiai jelleget kölcsönözhetett. Ők eszerint nem azért léptek fel ellenük, mert idegenek – elsősorban németek –, hanem azért mert lutheránusok voltak. Azokat pedig éppen maga a császár ítélte el. Werbőczy és csoportja tehát nem a császár ellen, hanem mellette tevékenykedett, végrehajtva határozatait. A Werbőczy által vezetett magyar küldöttség 1521 februárjában a német birodalmi rendek ülésére

Heerpredigt wieder die Türken, 1529.; Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. Luther-Társaság kiadványai, Bp., 1933. 106.; Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. Bp., 1939. III. 585.

⁶ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. I. 143–144., 105.; Fraknói Vilmos: Magyarország a mohácsi vész előtt. Bp., 1884. 119.

⁷ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. I. 142–143., 227–228.

⁸ Uo. I. 182.

⁹ Abrudbányai Sándor: Mária Németalföldön i. m. 6–7., 58–61.; Ortvy Tivadar: Mária i. m. 158.; Heiss, Gernot: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 82. évf. (1974). 119–180.; Csepregi Zoltán: Udvari papok Mária királyné környezetében. In: Fuchs, Martina–Réthelyi, Orsolya (eds.): *Maria von Ungarn, eine europäische Persönlichkeit zu Anbruch der Neuzeit. Geschichte in der Epoche Karls V.* vol. 8. Münster, 2007. 8.; Réthelyi Orsolya: Habsburg Mária királyné, mint közvetítő a kultúrák között. In: Pusztai Gábor–Bozzay Réka (szerk.): *Debrecenről Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata.* Debrecen, 2010. 25–41.

¹⁰ Gyöngyössy Márton: II. Lajos legendás alkincstartója, Szerencsés Imre és a moneta nova. *Századok*, 151. évf. (2017) 3. sz. 607–644.; Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: *Egyháztörténelmi emlékek i. m. I. 182., 171. sz.*

¹¹ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet i. m. II. 606.*

Wormsba utazott, hogy segítségüket kérje a törökök elleni harchoz, akik Magyarország végvárait, Szörényvárat, Orsovát, Nándorfehérvárt, Szabácsot és Jajcát veszélyeztették. A német rendeket azonban éppen Luther Márton fellépése és beszéde foglalkoztatta.¹²

A német birodalmi gyűlés elvetette Luther Márton tanítását; Mária bátyja, V Károly császár Luthert birodalmi átokkal sújtotta. Werbőczy még 1521 tavaszán Németországba utaztában saját költségén újranyomatott egy iratot a reformáció ellen. Lanceloto Politio olasz domonkos rendi szerzetes „Apológiáját”, aki azt Ambrosius Catherini álnéven II. Lajos sógorának, V. Károly császárnak dedikálta. Werbőczy felszólította II. Lajost, hogy tartsa távol e káros eretnekséget Magyarországtól. „Ezt a könyvet, mely közreműködésemmel újra nyomatik Felségednek, elküldtem, azért, mivel tudom, hogy Felséged ég a buzgóságtól, hogy amint az jó királyhoz illik, legkeresztényibb országa ment maradjon a lutheránus járványtól. Felséged minden erejével azon kell, hogy legyen, miszerint Rendeletei a pestist az Országtól elfordítsák.”¹³ A birodalmi gyűlés alatt Werbőczy vitába bocsátkozott Lutherrel, megkísérelve elfordítani eszméitől.¹⁴ Nem meglepő, hogy Werbőczy arra a következtetésre jutott, miszerint Luther „bolond és műveletlen ember”. Többet nyom a latban, hogy vitájuk tanúi szerint Luther ez alkalommal valóban „nem viselkedett ügyesen”. A pápai legátus erről jelentést küldött Rómába, dicsérve Werbőczy érdemeit, melyeket a katolikus hit védelmében a vita alatt és Caterini könyvének nyomtatása körül szerzett. Az új pápa, VII. Kelemen megdicsérte Werbőczyt hitbuzgóságáért.¹⁵

Werbőczy ez alkalommal nem csak a magyar nemesség nagy részének, középkori értelemben vett mély katolikus meggyőződését tolmácsolta, hanem az ország közvetlen érdekét is. A külhatalmak közül ugyanis egyedül a pápa volt az egyetlen, aki Magyarországot pénzzel támogatta, valamiféle katonai segítséget pedig egyedül a császártól lehetett remélni. Ilyen helyzetben valóban céltalan lett volna állást foglalni a reformáció érdekében, vagy csupán nem kihasználni a lehetőséget a vele szembeni állásfoglalásra és ténylegesen vagy hallgatólagosan támogatni egy mozgalmat, amely a magyar társadalom belső megosztásához vezetett volna a külső ellenségtől fenyegető veszély idején.

Werbőczy hazatérte után megindította a harcot a lutheri reformáció magyarországi terjedése ellen. Ez azonban nem annyira eszmei síkon történt. Ehelyett inkább a hatalom kipróbált eszközeihez folyamodott. A Rákos-mezőn összegyűlt, 1523. Szent György napján (április 23.) megnyílt magyar országgyűlés – kétségkívül Werbőczy és eszmetársai hatása alatt – azt a határozatot hozta, hogy a király „mint katolikus uralkodó” az országban mindazokat, akik Lutherhez szegődtek, védnökeiket és híveiket „mint nyilvános eretnekeket és Szűz Mária ellenségeit” köteles fej- és jószágvesztéssel büntetni. Az országgyűlés határozatát azonban nem hajtották végre.

Az 1525. május 18-án Hatvanban összeült országgyűlés, súlyosbítva az előző rendeletét, azt a határozatot hozta, hogy az összes lutheránus Magyarországról kiirtassék, és bárki (nem csupán egyházi személyek) – bárhol is lelki fel őket – máglyán elégettessék („*Lutherani etiam omnes de regno extirpentur et ubicumque reperti fuerint, non solum per ecclesiasticas, verum etiam per seculares personas Libere comburantur.*”). Ezek szerint az országos rendek most nem kérték a királyt, mint azt két évvel ezelőtt tették, hogy alkalmazza a luther-

¹² Калић-Мијужковић: Јованка, Београд у средњем веку. Београд, 1967. 240–241.

¹³ Fraknói Vilmos: Werbőczy i. m. 180–182.

¹⁴ Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség születése. Magyar história. Bp., 1979. 51.

¹⁵ Fraknói Vilmos: Werbőczy i. m. 159, 186.

ránusokkal szembeni büntetésüket, nem bízva azt csupán egyházi, hanem világi személyre (bíróra) is.¹⁶ Habár nincs rá adat, mely szerint az országgyűlésnek ezt a határozatát országos szinten végre is hajtották volna, egyes személyek annak értelmében jártak el. Így Nyugat-Magyarországon állítólag árujával együtt megégettek egy Luther könyveit árusító személyt.¹⁷ Hohenzollern György brandenburgi örgróf, aki ellen ezt a rendeletet elsősorban hozták, valószínűleg e fenyegetés miatt is, elhagyta Magyarországot. Fortunátus házát a felbőszült tömeg lerombolta.¹⁸

Azok ellen, akik az országban maradtak, a szokásos bírósági eljárást alkalmazták. Werbőczy István fanatikus, lutheránusok elleni állásfoglalásával magára vonta Mária királyné haragját, aki nyíltan támogatta a lutheránusokat. Kétségkívül Werbőczy hatására Buda város bírósága halálra ítélte egy lutheránust. Az a kánpadon, mint hasonló vallásúakat nevezte meg a királyné néhány bizalmas hívét. A hatóság most ezek ellen is vizsgálatot akart indítani, de a királyné közbelépett érdekükben és megakadályozta az elítélt kivégzését is.¹⁹

A budai udvarral ellentétben Werbőczy István a legnagyobb szigorral lépett fel a lutheránusok ellen az észak-magyarországi bányavárosokban, Selmecbányán, Körmöcbányán és Besztercebányán, amelyek a királyné nászajándékát képezték. Ezek lakosságának többsége német, és mint ilyen, Luther Márton tanításának buzgó híve volt. 1526 márciusában az észak-magyarországi bányavárosok szociális nyugtalanság színhelyei lettek. Mintegy 4000 bányász visszautasította, hogy a Fortunátus verte rossz pénzben vegye föl bérét és fölmondta az engedelmisséget a kamarai (állami) hatóságoknak. A király Werbőczy Istvánt és Ráskai Gáspár temesi ispánt küldte ki a rend helyreállítására és a lutheranizmus kiirtására. Zólyom megye helyi nemességéből rendkívüli bíróság alakult az agitátorok megbüntetésére, akik rávették a tömeget a lázadásra és a lutheranizmus elfogadására.

A hatóságok amnesztiát ígértek azoknak, akik megszegik a lázadóknak tett esküjüket, elállnak Luther tanításának követésétől és engedelmisséget fogadnak az állami tisztségviselőknek és a katolikus papoknak. A lázadás néhány vezetőjét április 13-án halálra ítélték. Ezt az ítéletet azonnal végre is hajtották. Werbőczy ilyen „eredményes” eljárása azonban végső fokon ellenkező hatást váltott ki és a magyarországi társadalom további vallási megosztásához vezetett a következő nemzedék idején. Másrészt Luther Mártonnak nem volt oka védeni egy országot, ahol követőit halálra ítélik.²⁰

Werbőczy István élete végéig hű maradt a római katolikus hithez és egyházhoz. Ezt bizonyítja, hogy ha a mohácsi vész után nem is volt lehetősége arra, hogy – alkalmazva az 1523. és 1525. évi törvényeket – a protestánsok ellen aktívan harcoljon, III. Pál pápához intézett 1539. március 29-i levelében magát a lutheranizmus elkeseredett üldözőjének („*acerrimus persecutor*”) nevezi. E levélben arra kérte a pápát, hogy Csiki Ferenc ferences testvért, aki lelkészként a házában tartózkodott, nevezze ki és hatalmazza fel az apostoli prédikátor jogaival, hogy nagyobb tekintéllyel léphessen föl „*a pestises lutheránus eretnek-*

¹⁶ Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp., 1909.

¹⁷ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. I. 148–149.

¹⁸ Рокан, Мелина: Краљева мајка, Елизабета Сиљађи (1410-1483). Београд, 2017. 22.; Gyöngyösy Márton: II. Lajos i. m. 607–644.; Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek III. Bp., 1906. 48–49., 101., 102–103., 109–110., 113–114.

¹⁹ Ortvy Tivadar: Mária i. m. 158.

²⁰ Fraknoi Vilmos: Werbőczy i. m. 225–226.

ség” kiirtása érdekében. Ebből úgy tűnik, mintha a lutheránusok elleni akciót nemcsak a szövszékre szándékozott volna korlátozni.²¹

Nem maradt azonban minden magyarországi főúr olyan állhatatos a római katolikus hithez és egyházhoz, mint Werbőczy István. Számos magyar nagybirtokos vagy közvetlen leszármazottja, aki 1523-ban és 1525-ben az országgyűlésen a lutheránusok elleni törvényre szavazott, 1526, illetve 1541 után elfogadta a vallási reformációt, mégpedig először lutheránus alakban, illetve lehetővé tette annak szabad gyakorlását. Ezek közül első helyen Révay Ferenc nádor-helyettest, Perényi Péter erdélyi vajdát és Nádasy Tamás országbíró, utóbb nádort kell említeni. Perényi Péter, habár 1540-ben I. Ferdinánd felhívására, hogy „jó keresztény módjára megtartsa, amit az igaz katolikus vallás rendel”, kijelentette, „nem akar új felekezetet alapítani, csupán szabadon gyakorolni vallását iuxta evangelium”. Perényi valójában egyike volt a lutheranizmus úttörőinek Magyarországon.²²

Révay Ferenc, aki mint 1542-től nádor-helyettes köteles lett volna 1544-ben eljární Luther követőivel szemben, minden hivatali hűsége mellett ezt nem csak, hogy nem tette meg, mivel ő maga is a reformáció híve volt, hanem még támogatta is azt és levelezett Lutherrel. Luther 1539. augusztus 4-én kelt levélben igyekszik Zwinglinek az oltáriszentségről szóló tanítását cáfolni és Révay Ferencet annak elfogadásától visszatartani.²³ A már Németalföldre települt Mária királyné 1545-ben kérte Révayt, hogy Beszterce- és Körmöcbánya lakosait, melyek az ő birtokát képezték, vallásuk miatt ne háborgassa.²⁴ Révay Ferenc fiai nevelését Stöckel Lénártra, Bártfa lutheránus plébánosára bízta.²⁵ Révay és felesége, Paksi Anna, fiaiknak és másoknak pénzt adtak a tanuláshoz szükséges könyvekre.²⁶

A reformáció a főpapság körében is terjedt. Bebek Ferenc gyulafehérvári prépost, II. Lajos titkára megházasodva, az eskető pap kérdésére, akar-e a római egyház törvénye szerint házasságra lépni, azt felelte „nem, hanem az evangélium szerint” és megütötte a papot. Emiatt letartóztatták, de tekintettel főúri származására, magas pártfogói kezességére hamarosan szabadon bocsátották.²⁷ Erdődi Simon zágrábi püspök szerint a reformáció terjedését Magyarországon a pártfogók elleni erélyes fellépéssel lehet csak megfékezni.²⁸ A világi főurak mellett a reformációval való rokonszenvezéssel egyes katolikus főpapokat, sőt püspököket is gyanúsítottak. Ez utóbbiak közül említésre méltó Brodaries István.²⁹ Őt azzal vádolták, hogy kijelentette, meg kellene engedni a papok nősülését és a két szín alatti áldozást.

²¹ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund: Egyháztörténelmi emlékek. i. m. III. 324.

²² Uo. III. 465–466., 470., 478.

²³ Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IX. Pest, 1862. 690–693., 700.; Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattára, Kaprinai Kéziratai, Mss. B. tom. 44. pag 97.

²⁴ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund: Egyháztörténelmi emlékek i. m. III. 385–386.

²⁵ Uo. III. 380–381., 383–384., 399–400., 550.; Frankl [Fraknoi] Vilmos: Melanchton és magyarországi barátai. *Századok*, 108. évf. (1974) 2. sz. 59., 146.

²⁶ Fekete Nagy Antal: A Révay család levéltárának jegyzéke. A Révay család levéltára. Missiles, Slovaký Statny Archiv, Bratislava. Az anyag jegyzéke filmtekercsen: 1410-1416, C 11-16, C 1352/1. 42022/4 u Magyar Országos Levéltár-u. Felvétel nr. 35–38, 455–457, 541–542, 558–559.

²⁷ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. II. 321, 334; Nagy Iván: Magyarország családai i. m. I. 259.

²⁸ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. II. 334–335.

²⁹ Uo. III. 342.

A reformáció előmozdításának egyik leghathatósabb eszköze iskolák nyitása volt, amelyekben protestáns, kezdetben evangélikus (lutheránus) szellemben nevelték a tanulókat. A hazai ilyen hitű iskolák csakhamar vezető szerephez jutottak a hazai vagy külföldi magántanulással szemben. Perényi Péter, mint a püspök halálával megüresedett egri püspökség jószágainak kormányzója, birtokán, Sárospatakon iskolát alapított, melynek tanárai a reformáció eleinte lutheránus szellemében nevelték a diákokat.³⁰ A magyarországi és erdélyi városok a főurakkal versengve hívtak lutheránus papokat és tanítókat.

A Szulejmán szultán által az isztambuli Héttorony (Jedikula) börtönbe zárt Török Bálint, Szabadka és Szigetvár egykori birtokosa, valamint családja, német felesége, Pemflinger Katalin, Mária királyné egykori udvarhölgye, valamint fiai, János és Ferenc, akiket auránai (vránai) perjellé, illetve pécsi püspökké szándékozott tenni, Debrecen birtokosai-ként ugyancsak elfogadták a reformációt. Maga Török Bálint, ifjú korában a futaki ferences rendház igencsak „életvidám” kegyura, öregségében, mint héttoronybeli rab, naponta hallgatott misét.³¹ Más forrás szerint a vele odazárt magyar evangélikus pásztor igéjét hallgatta. Ezalatt neje, akinek 1544-ben Szerémujlaki Ferenc személyében még ferences gyóntatója volt, a mindvégig katolikus papnak maradt Szerémi György tanúsága szerint „jó lutherána lett”.³² Ő Debrecen reformálta.

A reformáció legbuzgóbb híveinek egyike Szapolyai János király rokona, a Pozsega megyei, szintén délszláv származású Petrovics Péter temesi ispán volt. János király végrendelete szerint halála után fiának, János Zsigmondnak Petrovics lett az egyik gyámja. Petrovics barátjával, Rác Demeterrel, aki Wittenbergben Melanchtonnál tanult, a hatalma alatt levő területen terjesztette a lutheránus hitet.³³ Demeter kísérlete azonban, hogy a reformációt kiterjessze Moldvára, sikertelen maradt.³⁴ Petrovics a maga részéről később a református (kálvinista) vallást fogadta el. Védence, János Zsigmond választott magyar király, később erdélyi fejedelem szintén ezt tette 1562-ben. Ő azonban vallásilag tovább lépve később unitárius lett és unitáriusként is halt meg 1571-ben. Petrovics nemzettársa, Jaksics János

³⁰ Nagy Iván: Magyarország családai i. m. IX. 233.

³¹ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. III. 520.; Memoria rerum. Sajtó alá rendezte Bessenyei József. Bp., 1981. Uő: A héttorony foglya. Bp., 1986. 56–57., 59–61., 80., 99., 102., 108–109.; Bornemissza Péter: Ördögi kísértetekről, avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak. Semptén Pünkösöd táján, 1578. Bp., 1977. 56.

³² Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek. i. m. II. 1904. 502.; Szerémi György: Magyarország romlásáról (Georgius Sirimiensis: De perditione regni Hungarorum). Közlök: Juhász László–Székely György: Monumenta Hungarica V. Bp., 1961. 89.

³³ Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. 276.

³⁴ Nagy Iván: Magyarország családai i. m. IX. Pest, 1862. 281., XI. 1865. 290–291., 293.; Тирковић, Сима: Срби и рани протестантизам. Зборник Матице српске за историју, 36 (1987). 7–25.; Уő. u. a. Szerk.: Ђокић, Властимир: Работници Војници, Духовници. Beograd, 1997. 470–488.; Уő. Поствизантјски деспоти. Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000). 403.; Benz, Ernst: Melanchton und Jakobus Heraklides Despota (Die Reformation in der Moldau). Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der Östlich-Orthodoxen Kirche. Marburg an der Lahn, 1949. 34–58.; Лемајић, Ненад: Српска елита на прелому епоха. Сремска Митровица-Источно. Сарајево, 2006. 185–186.; Rokay Péter: Bocskai István és a bosnyák korona. In: Papp Klára–Jeney Tóth Annamária (szerk.): „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és zsitvatoroki béke. A Bocskai szabadságharc 400. évfordulója VIII. Debrecen, 2006. 61–69.

(Jovan) földesúr a nagylaki birtokán levő egyházat két részre osztotta. Az egyikben tartották az istentiszteletet a görögkeletiek, a másikkban az evangélikusok (lutheránusok).³⁵

A főurak közül a lutheránus vallás terjesztéséért legtöbbet alkalmasint Nádasdy Tamás tett. A birtokán, Sárváron nyomdát alapított a lutheránus vallási könyvek magyar nyelven történő nyomtatására. Nádasdy Luther társának, Melanchton Fülöp német reformátornak az ajánlására udvarába fogadta Johann Henckelt, Habsburg Mária királyné hasonnevű gyóntatójának unokaöccsét, Erdősi (Szilveszter) Jánost és Dévai Bíró Mátyás kilépett katolikus papot.³⁶ Erdősi (humanista nevén Szilveszter) János valószínűleg a reformációhoz hajlása miatt kénytelen volt Nádasdy ortalma alá helyezkedni Sárváron.³⁷ Szilveszter 1528-ban még katolikus szellemben adott ki művet „*Rosarium Coeleste Virginis Mariae, Patronae Regni Hungariae*” címmel. 1541-ben pedig már a reformáció hatása alatt lefordította az Újszövetségi Szentírást magyar nyelvre. Ezt még ez évben Nádasdy költségén Abádi Benedekkel kinyomatatta elsőként Újszigeten.³⁸

Perényi másik pártfogoltja, Dévai Bíró Mátyás tanulmányait a krakkói és wittenbergi egyetemeken végezte. A krakkói egyetem anyakönyvében neve mellett a következő bejegyzés áll: „*Ez a Mátyás vitte be a magyarok közé Luther pestisét, vétkes, veszélyes ember.*” Ugyanez okból hívei „magyar Luthernek” nevezték. A végig katolikusnak megmaradt Szerémi György, II. Lajos és János királyok káplánja 1527. december végén Boldogkőn megismerkedett Dévaival mint ottani káplánnal, aki akkor buzgó katolikus volt, most pedig „*summus luterianus*”.³⁹ Az oltáriszentségről szóló eltérő nézete miatt Dévai azonban elhagyta Perényi udvarát és átment Serédy Gáspárhoz. Később, mivel üldözői miatt nem maradhatott meg Magyarországon, Bázalbe távozott, ahol 1539-ben áttért a református (kálvinista) hitre. Mikor erről értesítették Luthert, nagyon elszomorodott.⁴⁰ Dévai Bíró Mátyás mellett a „magyar Luther” névre Szkárosi Horváth András is rászolgált. Az egyházi reform nagy propagátora volt Sztárai Mihály is. Ő a Dráva folyó mentén hét év alatt állítólag százhusz protestáns közösséget alapított.⁴¹

Habár Luther eszméi propagálóinak egy része faluról eredt, Magyarország paraszti lakossága az egyház reformját csupán a 16. század negyedik és ötödik évtizedében fogadta el

³⁵ Ивић, Алекса: Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690). Загреб, 1914. 41–42.

³⁶ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. III. 192–193.; Frankl Vilmos: Melanchton i. m. 180–183.; Révész Imre: Dévai Bíró Mátyás élete és művei. Pest, 1863. 48.

³⁷ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. III. 114–115., 244–246., 248–249., 253–254., 275–277., 512., 524., 530–532., 544–545., 545.

³⁸ Nagy Iván: Magyarország családai i. m. I. 1–2.; Réső Ensel Sándor: Erdősi János protestáns vallásáról. *Protestáns egyházi és iskolai lap*, 1859. 1191–1196.

³⁹ Szerémi: Magyarország romlásáról i. m. 155.

⁴⁰ Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. III. 466.; Révész Imre: Dévai i. m. 48.; Frankl Vilmos: Melanchton i. m. Pest, 1873. 56.

⁴¹ Révész Imre: Dévai i. m. 48.; Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp., 1957. 497.; Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp., 1985. 44–45.; Lábadi Károly: Egyházak alsó Baranyában. Eszék, 2012. 112.; Lovaš, Eldina: Reformirano stanovništvo sela Zmajevac u prvoj polovini 19. stoljeća (1827–1850). *Scrinia slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Hrvatskog instituta za povijest Slavonije*. Slavonski Brod, listopad 2016. 16 (2016), 166–168.

nagyobb számban. Ennek okát egyrészt irástudatlanságukban, másrészt a reformmozgalom városi székhelyeitől való elszigeteltségükben kell keresni. A magyar lakosság elsősorban a kálvinizmus mellett döntött. A lutheranizmus az ország periférikus, elsősorban németek és szlovákok által lakott területére szorult. Az egyházi reform melletti állásfoglalást megkönynyítette, hogy a földbirtokosok, akár magán-, akár jogi személyek voltak, mint kegyurak, még a középkorból eredő országos törvények értelmében és pápai bejegyzéssel maguk választhatták meg udvari lelkészeiket, illetve a birtokaikon lévő helységek plébánosait.

El kell azonban ismerni, hogy a hitújítás nem ment mindig simán és csupán békés eszközökkel. A kevésbé értelmes tömeg nem riadt vissza néha erőszakosabb módszerektől sem. Gyöngyös városa 1538 végén, 1539 elején elégtételt szolgáltatott az ottani ferenceseknek, akiket a lutheránusok ellenük készített gúnydalban és gúnyiratban megrágalmaztak.⁴² A hitújítás híveinek szerzetesek iránti ellenszenvé súlyosabb módon is megnyilatkozott. Az 1526 után megölt ferencesek jegyzéke szerint: „*anno domini 1563 in custodia Strigoniensi per Luteranos prope villam Irazzeg (sic) F. Jacobus de Belkez sacerdos, F. Petrus de Vasarhely laicus in silva occisi sunt*”.⁴³

Minthogy kezdetben nem került sor a római katolikus egyházszervezet elválasztására a reformálttól, és a reform legfőbb terjesztői főleg katolikus papok voltak (elsősorban ferences szerzetesek), elegendő volt helybeli lelkésznek egy Luther tanításához szító egyházi személyt alkalmazni, aki ilyen értelemben végezte papi hivatását. Ez 1555-ben az augsburgi vallásbékében a „*cuius regio eius (illius) religio*” kifejezéssel lett törvényesítve Magyarországra vonatkozóan is. Ennek köszönhetően Magyarország lakossága, amely 1526 előtt 80%-on felül katolikus volt, két évtized múltán 80%-ban protestáns lett. Az 1548-as országgyűlésnek el kellett ismernie e tényállást és törvényesíteni a protestáns (lutheránus és kálvinista) egyház létezését.

Magyarország területe II. Lajos halálát követően, két részre szakadva, megoszlott János és I. Habsburg Ferdinánd között. Ezt az 1538-ban megkötése helyéről váradi békének nevezett egyezményrel szentesítették. Ezt egyelőre titokban kellett volna tartani Szulejmán szultán előtt. Ő azonban hamarosan tudomást szerzett róla. Egyes katolikus körök szerint a váradi béke másolata Szulejmánnak történt megmutatása „*assensu Lutheranae factionis opus erat*”.⁴⁴ A pápa előtt természetesen mindkét király a lutheránusokat vádolta a török támadás veszélyével és annak következményeivel.⁴⁵

Mivel mindkét király párthívei közt voltak jelentős számú és főleg befolyású protestánsok, illetve kezdetben lutheránusok, ezért mindkettejük igyekezett megnyerni őket a maga számára. Ezért mindketten toleráns magatartást tanúsítottak a hitújítók iránt. A százból magyarrá, kolozsvári katolikus plébánosból hitbuzgó protestáns pásztorrá vált Heltai Gáspár leírt egy (első?) hitvitát, amely állítólag 1538-ban János király előtt, az ő szervezésében Segesvárott játszódott le. A katolikus egyházi hatóságok azt akarták, hogy János király „*rögtön égettessen meg*” egy Szántai István nevű mestert „*minden törvényítétel nélkül, merthogy Luther volna*”. János király erre nem volt hajlandó, viszont kész volt vitát rendezni Szántaival.

⁴² Karácsonyi János–Bunyitay Vince–Rapaics Rajmond: Egyháztörténelmi emlékek i. m. III. 308.

⁴³ Uo. 534.

⁴⁴ Uo. 312.

⁴⁵ Uo. 289–290.

Katolikus részről a vitában Fráter György váradi, Frangepán Ferenc egri és Statileo János erdélyi (gyulafehérvári) püspök vett részt. Ők, Heltai szerint, varjakként és háripiakként csaptak le Szántaira, mint szegény galambra. János király, a vita után visszavonulva, ezek előtt az egyháznagyok előtt a görögök (ortodoxok) példájára hivatkozva a katolikus misét szükségtelennek, a hívek két szín alatti áldozását megengedhetőnek nyilvánította. János király ugyanakkor, hogy ne haragítsa őket magára, kijelentette: „ennek az István mesternek azért pártját nem fogom”. Éjjel azután titokban hívatta Szántait, költséget adva neki, azt tanácsolta, hogy azonnal hagyja el országrészét, mivel nem képes megvédeni az uraktól (ti. egyháznagyoktól).⁴⁶

A katolikus hierarchia hatalma Erdélyben nem soká tartott. Sőt ebben a török vazallus fejedelemségben a vallási viszonyok teljes fordulata következett be. János Zsigmond fejedelem protestáns buzzóságának köszönhetően 1551-ben a katolikus egyházi hierarchia teljesen ki lett tiltva. Katolikus földesurak csak magán (udvari) lelkészeket tarthattak. A fejedelem halála után, 1571-ben a katolikus egyház helyzete Erdélyben valamennyire javult, püspöke és egyes rendek (főleg a jezsuiták) mégsem tartózkodhattak állandóan a területén. Ez a helyzet egészen 1711-ig, Erdélynek a Habsburg Monarchiába történt végleges bekebelezéséig tartott.⁴⁷ Az erdélyi fejedelmek némileg segítették az ortodox szerbek és románok lutheránus hitre történő áttérésének említett sikertelen kísérletét. Toleráns magatartást tanúsítottak a reformációval szemben a Habsburg-dinasztiából származó első magyar királyok: I. Ferdinánd és különösen I. Miksa. Az utóbbi udvarában evangélikus (lutheránus) lelképásztort tartott.⁴⁸ Ferdinánd húga, Mária özvegy magyar királyné, aki annak idején védte az üldözött magyarországi lutheránusokat, új állásában, németalföldi helytartóként vallási türelmességének példáját nyújtva, közbenjárt az itteni protestáns hatóságoknál a ferences és domonkos szerzetesek érdekében.

A reformáció elterjedt Magyarországon azon részein is, melyek oszmán hódoltság alá kerültek. A magyarországi török hatóságok nem akadályozták a hitújítás terjedését, sőt ellenkezőleg, jóakaratólag tekintettek rá. Természetesen nem valami elvi toleranciából, hanem mivel megfelelt nekik keresztény alattvalóik vallási megosztottsága. Magatartásuk a protestáns (lutheránus és kálvinista) misszionáriusokkal szemben ezért általában türelmes volt. Szulejmán budai basa 1541-ben, miután a protestáns prédikátor meggyőzte, hogy a keresztény tanítás legfőbb parancsa a hatalomnak való engedelmesség, megengedte ennek működését. Köszönhetően lelkésze ilyen átgondolt magatartásának, a budai protestáns közösség általában nyugodtan létezhetett. Hamarosan számos tagot számlált. Az oszmán hatóságok türelmes magatartását uralmuk legkorábbi szakában csupán egyszer zavarta meg incidens. 1544 elején a budai basa négy pásztort bilincsbe verve küldött Isztambulba. Ezek

⁴⁶ Heltai Gáspár: Háló, mellyel a megtestesült ördög a pápa-antikrisztus Hispániában az együgyű jámbor keresztyéneket, az Evangéliumnak jámbor követéit halhatatlan álnokságokkal és mesterségekkel megkerüli, kikeresi, megfogja és minden marhájukat elvevén, kimondhatatlan kínokkal megkínozza és rettenetes halálokkal megöli az ő pilises hóhérai és az ő bolond szolgái, a megvakított fejedelmek által. Kolozsvár, 1570. 55–59. Betűhű kiadása Trócsányi Zoltántól. Régi Magyar Könyvtár 36. Trócsányi Zoltán: A segesvári disputa (Az első magyarországi hitvita). Magyar régiségek és furcsaságok. Bp., é. n. 13–21.

⁴⁷ Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség i. m. 141.

⁴⁸ Рокаи, Петар–Ђере, Золтан–Пал, Тибор–Касаш, Александар: Историја Мађара, Београд, 2002. 223–228.

egyike részesíthette az evangélikus vallás tanításában a szintén Héttoronyba zárt, eredetileg katolikus Török Bálintot.

1545. november 28-án megalakult a lutheri tanítást követő Szász Evangélikus Egyház. 1556. szeptember végén pedig, elkülönülve a római katolikustól és a szász evangélikustól, az Erdélyi Magyar Evangélikus Egyház. Ezzel a két hit és egyház teljesen szétvált egymástól. Kettejük viszonyában, de Magyarország vallás- és egyháztörténetében is, mintegy harmincévi forrongás után, új korszak kezdődött. A különböző hitvallást követők egymás mellett éléséé, amely a mai napig tart!